

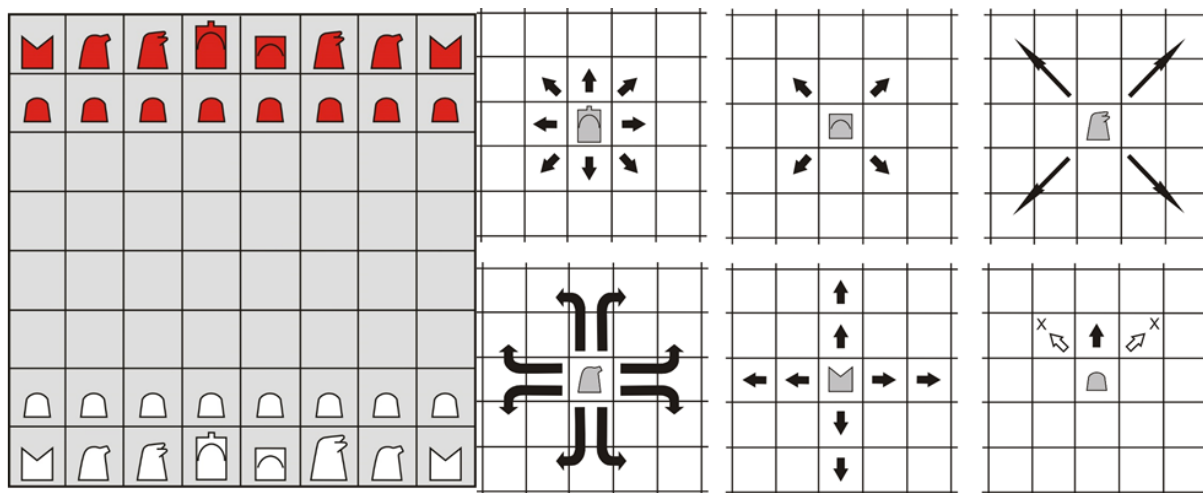
Felietony na długie, zimowe wieczory – odcinek 14

Czym się różni słoń od biskupa, błazna lub posłańca?

Mając na uwadze wiele omówionych już w naszych felietonach aspektów, warto chyba w końcu wspomnieć o sednie gry jakim były ruchy figur i to dlaczego ulegały one zmianom. Jak przyjęliśmy początki gry w szachy sytuują się na terenie północnych i środkowych Indii VI wieku. Nie ulega wątpliwości, że wykrystalizowanie szachów w formie w jakiej pojawiły się wówczas w źródłach pisanych, jest pochodną licznych wcześniejszych fluktuacji, których podłożem były wierzenia, struktura społeczna i szeroko rozumiana rzeczywistość ludów Azji Południowej. Wskazują na to terminy, które stanowią klucz do początku idei gry. Określenia takie jak *ashtapada*, oraz *chaturanga* identyfikowane są z najstarszym wariantem szachów ujętym w Sankrycie. Pierwszy termin był znany już w II w. - oznacza dosłownie „ośmiu pieszych” i został wtórnie użyty na określenie deski do gry podzielonej na 64 pola. Bardzo prawdopodobne, że *ashtapada* stanowiła jakiś gatunek gier pościgowych, a deska 8x8 pól, jest rozwinięciem wcześniejszej mniejszej powierzchniowo planszy. Natomiast drugi termin – *chaturanga*, to pierwotnie określenie wojskowych formacji, składających się z 4 zastępów bojowych: pieszych wojowników; konnicy, wozów bojowych oraz wojska walczącego na słońiach. Należy zatem przyjąć, że najstarsza gra w szachy stanowiła przeniesienie w świat abstrakcyjny (na planszę), realnych zmagania i konfliktów wojskowych, a termin *ashtapada* to jakaś bliżej nie sprecyzowana forma proto-szachów z czasów przed rokiem pięćsetnym naszej ery. Warto również zaznaczyć, że nie podjęto dotychczas szerokich badań nad dociekaniami charakteru wczesnych szachów i związków z systemem astrologicznym i wróżbiarstwem, choć praktycznie wszyscy autorzy zajmujący się historią gry, taki wątek rozważają i uwzględniają w swoich pracach uznając za istotny czynnik ukształtowania pierwotnej formy rozgrywek, co nie przeczy ich wojskowemu umocowaniu.

Szachy w swej klasycznym wariacie są grą, w której panuje równowaga możliwości pomiędzy graczami ale same bierki są różnorodne co stanowi o ich znacznej odmienności od innych rozgrywek. Nie są to oczywiście tylko formalne różnice tzn. nie chodzi wyłącznie o przyjętą formę, a przede wszystkim o różnorodny zbiór postaci o zróżnicowanych ruchach. Jest to system 6 spójnych, ściśle określonych pojęć związanych z miejscem figury na szachownicy oraz jej siłą w grze. Przez pierwsze 1000 lat historii gry ruchy figur wyglądały tak jak

zaprezentowano na schemacie, co oczywiście stanowiło o znacznie wolniejszym niż współczesne, tempie rozgrywek.

Ze względu na wygląd bierek nie są to formy przypadkowe ani też podlegające zupełnej dowolności interpretacyjnej wytwórców, przynajmniej w konkretnym systemie kulturowym. W czasie swej długiej historii podlegały ewolucji, jednak zawsze były to zmiany stopniowe, konsekwentne i wynikające z logiki przemian. W analizie rozwoju głównego nośnika idei szachowych czyli przyborów służących rozgrywkom, słownictwo odgrywało zawsze bardzo ważną, a do czasu pojawienia się wiarygodnych źródeł archeologicznych, jedyną rolę.

Tabela przedstawia zestawienie terminologii dotyczącej gry w szachy oraz użytkowanych w niej figur jakie możemy prześledzić na głównych obszarach występowania¹.

Język perski	Język arabski	Znaczenie ówczesne	Termin dzisiejszy
<i>Chatrang</i>	<i>Shatranj</i>	<i>Szachy</i>	<i>Szachy</i>
Shah	Shah	Król	Król
Farzin	Firzan oraz Firz (później Vizir)	Doradca	Królowa/Hetman
Pil	Fil	Słoń	Goniec/Biskup
Asp	Faras	Koń/Jeździec konny	Koń/Rycerz
Rukh	Rukh	Wóz bojowy	Wieża
Pujada	Baidag	Pieszy wojownik	Pionek

W historii rozwoju bierek szachowych wyróżnić można dwa podstawowe nurty związane z kształtem i charakterem tych przyborów. Szachy wyrabiano w kształtach figuratywnych będących mini-rzeźbami realnych postaci jakie wyobrażały, albo w formie abstrakcyjnej – geometrycznej. Podział ten uzasadniony jest zarówno kulturowo jak i chronologicznie, a

¹ Opracowano na podstawie Pracy: Eales R. *History of chess* 2001

ewolucja kształtów była wypadkową zmian jakie następowały albo w rozumieniu poszczególnych bierok przez kolejne społeczności do których trafiały, albo podyktowane były względami religijnymi lub technologicznymi. Zaczniemy zatem od początku: *Etap pierwszy Chaturanga i Chatrang*. Słowo *Charuranga* oznacza „cztery korpusy”, a w przypadku gry to najstarszy wariant lub forma protoszachów, nawiązująca nie tylko do sfery wojennej ale także do czwórkowej koncepcji budowy świata (cztery żywioły przyrody, cztery pory roku towarzyszące czterem stanom ludzkiego umysłu, oraz czterem hinduskim wiekom ludzkości). Jeżeli przyjmiemy, że na jakimś wstępnym etapie była to również gra dla 4 graczy to figury *chaturangi* skomasowane byłyby w narożnikach kwadratowej szachownicy o czym pisaliśmy już w poprzednich odcinkach. Pod względem używanych figur obie formy: indyjska *Chaturanga* i perski *Chatrang* są identyczne, a różnica polega wyłącznie na rozstawieniu ich na szachownicy, tak aby służyły czterem albo dwóm graczom. Zmiana charakteru gry z czteroosobowej na dwuosobową, spowodowała skomasowanie figur na dwóch przeciwległych ścianach szachownicy z rzędem 8 pionów z przodu i tu pojawił problem. Okazało się bowiem, że gdy grało czterech graczy to były cztery króle, a więc dwa z nich musiały zmienić swoją funkcję! Wprowadzono postać doradcy królewskiego (*Farzina*), który zastąpił jednego z dublujących się królów w każdej z armii. Czy do tej ewolucji doszło na terenie Indii czy jest to już perska modyfikacja, pozostaje kwestią otwartą. Reszta mogła pozostać bez zmian ponieważ nadal wszystkie figury odzwierciedlały poszczególne oddziały wojska o czterech formacjach (*chaturanga*): wozy bojowe, wojownicy na słońiach, konnica oraz piechota. Figury szachowe zostały w ten sposób, zaprogramowane jako nośniki informacji o jakiś przypisanych im znaczeniach. Ruchy poszczególnych bierok były znacznie bardziej ograniczone w porównaniu ze współczesną grą. Tak więc najsilniejszą figurą w pierwotnych szachach była konnica (dzisiejszy skoczek), następnie wozy bojowe (dzisiejsza wieża) i wojska posługujące się słońiami (gońce). Same zaś figury w wersji indyjsko-perskiej, bardzo rzetelnie oddają ówczesne realia militarne. Taka etymologia gry w sposób naturalny wymuszała zmiany, bowiem każda nowa społeczność, która przejmowała te umiejętności, nadawała inne cechy bierkom poszukując odzwierciedlenia własnej identyfikacji.

W drugim etapie, po omawianym już wcześniej przejęciu szachów przez muzułmanów, te malutkie rzeźbione figury zastąpiono wzorami abstrakcyjnymi. Przez Arabów szachy nazywane były *Shatranj*. Większość została wpisana w formę geometryczną, na której w sposób umowny zaznaczano charakterystyczne cechy danej bierki. Ale przypomnijmy jaka była idea tych kształtów. Król w wersji persko-indyjskiej to mężczyzna siedzący na słońiu, teraz stał się kulistym wybruszeniem górującym nad walcem z symbolicznie wyciętym korpusem

zwierzęcia. Hetman wyglądał identycznie posiadał nieco mniejsze rozmiary, a w niektórych przypadkach pozbawiony był wieńczącej kulki. Analogicznie, rycerz konny zmienił się we fragment stożka z pojedynczym występem imitującym koński łeb (lub jak wolą inni – jeźdźca). Słonie bojowe reprezentowała podobna forma różniąca się tylko tym, że występy były dwa – jak kły słoniowe. Ostatnia figura (w dzisiejszej terminologii wieża), wówczas wóz bojowy, wpisana została w kształt prostopadłościanu z asymetrycznym, trójkątnym wcięciem w górnej partii – prezentującym wewnątrz rydwanu. Wszystkie pionki posiadały kształt ściętego i górą zaokrąglonego stożka, w warstwie znaczeniowej zaś były piechotą. W ten zakamuflowany sposób figury szachowe objawiły się w Europie.

Skupiając się na pierwotnej figurze słonia czyli dziś określanej gońcem, musimy najpierw prześledzić jej drogę od rzeźbionej postaci wojownika siedzącego na słoniu bojowym, do przetransponowania idei na formę choć arabską-abstrakcyjną to wciąż oznaczającą ten sam rodzaj zwierzęcia. Zmiana rozumienia znaczenia kryjącego się pod tą geometryczną strukturą, nastąpiła dopiero w Europie łacińskiej, gdzie słonie nie stanowiły o sile armii tylko były egzotyczną osobliwością. Ponieważ bardzo wcześnie na gruncie europejskim szachy przeszły całościową metamorfozę pojęciową, część figur zmieniała swoją terminologię albo dostosowując się do wizji społeczeństwa w szachach (stąd pojawiła się królowa o czym pisaliśmy już wcześniej) albo zamieniając niekomunikatywne pojęcia typu słoń czy rydwan, na taką formę jaka kojarzyła się z abstrakcyjnym kształtem. I w ten sposób na szachownicy pojawił się biskup! Z jednej strony to duchowny, a więc postać kluczowa dla społeczeństwa średniowiecznego, z drugiej zaś wczesna mitra na głowie dostojników kościelnych wyglądała nieco inaczej niż dziś i kojarzyła się własne z taką podwójną strukturą (jak na poniższej pieczęci francuskiego biskupa Maurice de Sully z pocz. XII w. co przypominało kły w arabskiej wersji słonia bojowego)

Figura słonia XII-XIII w. Anglia- Wannigforth i pieczęć biskupa francuskiego Maurca de Sully z XII w.

Biskup został wprowadzony na europejską szachownicę w XII wieku, zastępując słonia tradycji islamskiej i za pierwsze przedstawienia tego typu uznaje się serię bierok ze słynnej wyspy Lewis. Na południu Europy głównie we Francji i Hiszpanii, dwa „rogi” skojarzyły się nie z mitrą duchownego tylko z czapką błazna. I tam tak właśnie był nazywany dzisiejszy goniec - „le Fou”.

A współczesny goniec to już bardzo nowa historia i związana jest z niemieckim określeniem *Läufer*, co oznacza biegacz lub posłaniec.

Tak więc droga jaką przebyła figura słonia bojowego przez półtora tysiąca lat, wiodła od formacji wojskowych, przez obrazowanie społeczeństwa średniowiecznego aż ku figurze, która przemieszczając się w szachach nowożytnych po całej przekątnej szachownicy, kojarzyła się ówczesnym graczom z kimś kto roznosi wieści – posłańcem. Warto wspomnieć, że terminologia nadal nie jest jednolita i tak na szachownicach wschodnich – w Rosji wciąż stoi słoń (слон), a w Anglii gra się biskupem!